

RECENZJE

MARCIN GACZKOWSKI

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Filologiczny

Stalinista refleksyjny

Mirosław Szumiło, *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2014, ss. 528 (16 ss. il.).

„...Ani pan nie powiedział tego, co mógł powiedzieć, ani ja nie zapytałam o to, o co chciałam zapytać, nie umiałam pokonać dzielącej nas bariery...”¹ – skwitowała jedną ze swych rozmów z „Nimi” Teresa Torańska. Fakty, których prominentni działacze PPR i PZPR nie zdążyli – bądź nigdy nie zamierzali – ujawnić ustalane są dziś nie bez wysiłku przez historyków. Trudności badawcze nie wynikają jedynie z zawodności źródeł lub – jak dzieje się w przypadku byłych archiwów radzieckich – utrudnionego czy też niemożliwego dostępu do nich, uwarunkowane są również innymi, specyficznymi barierami – coraz bardziej dziś odległym kontekstem politycznym, problemami ze zrozumieniem intencji powodujących działaniami osób nierzadko szczerze oddanych swej idei, a nawet osobliwym, trudnym dziś do przełożenia językiem, którym się posługiwały.

Znamienne, że studia biograficzne nad elitami politycznymi PPR i PZPR – w okresie PRL negatywnie naznaczone tendencyjnością badaczy i niedostatkami źródłowymi – po roku 1989 nie przyniosły zbyt wielu wartościowych i kompletnych rozpraw². W 2014 r. tę gałąź wiedzy wzbogaciły dwie fundamentalne – choć bardzo różniące się od siebie – pozycje wydawnicze. Jeden z najwybitniejszych badaczy epoki Polski Ludowej, Jerzy Eisler zaproponował czytelnikom skrócone życiorysy pierwszych sekretarzy KC PZPR, zawarte w jednym tomie i napisane w sposób, który z pewnością przybliży postaci „siedmiu wspañiałych” mniej wymagającemu czytelnikowi³. Zupełnie inną drogę obrał Mirosław Szumiło, przygotowując studium biograficzne obszerne, przeznaczone dla dobrze przygotowanego czytelnika. Jego przedmiotem uczynił działalność Romana Zambrowskiego (1909–1977, do 1939 r. w oficjalnych dokumentach występował pod imieniem Rachmil), jednego z klu-

¹ T. Torańska, *Oni*, Warszawa 1997, s. 663–664.

² Z ważniejszych opublikowanych w ostatnich latach warto wymienić prace Krzysztofa Lesiakowskiego (*Mieczysław Moczar „Mietek”*. *Biografia polityczna*, Warszawa 1998) i Anny Sobór-Świdorskiej (*Jakub Ber-man*. *Biografia komunisty*, Warszawa 2009).

³ J. Eisler, *Siedmiu wspañiałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.

czowych, choć w powszechnym odbiorze drugoplanowego, kreatora polskiej rzeczywistości pod rządami komunistów aż do końca lat sześćdziesiątych.

Zambrowski pochodził z warszawskiej zasymilowanej rodziny żydowskiej. Akces do ruchu komunistycznego zgłosił już we wczesnej młodości, w czasie wojny przebywał w ZSRR, a w okresie dojrzałej kariery politycznej należał do najważniejszych twórców hegemonii partii komunistycznej w Polsce. Długo utrzymywał się na szczytach władzy pomimo zmieniającej się koniunktury politycznej, współpracując ściśle zarówno z Bolesławem Bierutem, jak i Władysławem Gomułą oraz sprawując szereg istotnych funkcji partyjnych i państwowych, w tym członka KC PPR, członka Biura Politycznego KC PZPR, członka Prezydium Krajowej Rady Narodowej, posła na Sejm Ustawodawczy oraz wielokrotnego posła na Sejm PRL, a także członka Rady Państwa. Odegrał również istotną rolę w przygotowaniu politycznego przełomu „polskiego października” 1956 r.

Biografia Zambrowskiego pióra Szumiły – wyróżniona nagrodą „Klio” II stopnia w kategorii monografii naukowych za rok 2014 – powstała w ramach centralnego projektu badawczego IPN „Struktury i działalność Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej”, stanowiąc jeden z rezultatów szerszej kwerendy prowadzonej przez Autora w ramach badań nad elitami politycznymi PPR i PZPR⁴. Szumiło jest doktorem habilitowanym, adiunktem w Zakładzie Historii Społecznej Instytutu Historii XX w. UMCS w Lublinie i dyrektorem Biura Badań Historycznych IPN. Wcześniej prowadził studia m.in. nad problematyką narodowościową Drugiej Rzeczypospolitej, szczególnie kwestią ukraińskiego życia politycznego i parlamentarnego w międzywojennej Polsce⁵.

Celem recenzowanej pracy było – w intencji Autora – nie tylko „przestawienie i przeanalizowanie przebiegu kariery oraz postaw politycznych” (s. 9) Zambrowskiego, lecz również „próba przedstawienia zarysu dziejów elity komunistycznej sprawującej władzę w Polsce od 1944 r. do końca lat sześćdziesiątych” (s. 9). W celu realizacji tych dość szeroko sformułowanych założeń przyjął Szumiło formułę „biografii pretekstowej”⁶ umożliwiającą ukazanie szerszych tendencji epoki oraz naszkicowanie zbiorowego portretu „pokolenia KPP”, a zatem środowiska ideowego, z którego Zambrowski się wywodził (s. 10).

Studium oparte zostało na imponującej, omówionej przez Autora we „Wstępie” (s. 10–14), podstawie źródłowej wyodrębnionej w rezultacie kwerendy przeprowadzonej w licznych placówkach archiwalnych nie tylko polskich, lecz również byłych radzieckich – trzech rosyjskich i jednej białoruskiej. Wiele z wykorzystanych przez historyka dokumentów i niepublikowanych materiałów wykorzystano w obiegu naukowym po raz pierwszy. Ich nader cennym uzupełnieniem są zebrane przez badacza relacje żyjących jeszcze

⁴ Najważniejsza z dotychczas opublikowanych prac: *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Warszawa-Lublin 2015. Tamże artykuł Szumiły: *Elita PPR i PZPR w latach 1944–1970 – próba zdefiniowania* (s. 34–60).

⁵ M.in.: M. Szumiło, *Polsko-ukraińska współpraca wojskowa w roku 1920 jako praktyczny wyraz polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego*, [w:] *Żar niepodległości. Międzynarodowe aspekty życia i działalności Józefa Piłsudskiego*, red. L. Maliszewski, Lublin 2004, s. 123–134; idem, *Odpowiedzialność karno-sądowa posłów i senatorów Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej w latach 1928–1933*, „Res Historica” 2007, nr 24, s. 115–140; idem, *Antoni Wasyńczuk 1885–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk*, Lublin 2006; idem, *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*, Warszawa 2007 – tamże zarys portretu zbiorowego ukraińskich posłów i senatorów (s. 68–82).

⁶ Zob. T. Lepkowski, *Kilka uwag o historycznej biografistyce*, „Kwartalnik Historyczny” 1964, z. 3, s. 711–716.

świadców, w tym synów bohatera rozprawy – Antoniego i Witolda. Pracę opatrzone indeksem osobowym, wykazem skrótów, a także zbiorem fotografii, głównie z archiwów prywatnych.

Biografia Zambrowskiego przedstawiona została w siedmiu rozdziałach w klasycznym układzie chronologicznym. W rozdziale pierwszym – „Początki drogi życiowej” – Szumiło dokonuje charakterystyki środowiska rodzinnego przyszłego polityka oraz uwarunkowań społecznych wybranej przezeń drogi życiowej. Czytelnik odnajdzie tu wiele interesujących uwag na temat położenia ludności żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej i motywów wywołujących fascynację ideologią komunistyczną wśród Żydów, a także o komunizmie jako „specyficznej drodze asymilacji do polskości” (s. 47) oraz stereotypie „żydokomuny”. Autor zastanawia się nad zagadnieniem tożsamości narodowej Zambrowskiego. „Chociam Żyd z ojców, uważam się za Polaka. Języka żydowskiego nie znam, rażą mnie niektóre żydowskie cechy narodowe, wychowywałem się na polskiej historii i literaturze i w polskim ruchu robotniczym (wśród Żydów nigdy nie robiłem)” – czytamy w obszernych wyjaśnieniach towarzysza „Wiktorowicza” (jedno z fałszywych nazwisk używanych przez Zambrowskiego) – dla Kominternu w 1936 r. Deklaracje takie uznaje Szumiło za przesadzone, lecz szczerze: „(...) czuł się Polakiem, choć była to polskość połączona z internacjonalizmem. Przede wszystkim był polskim komunistą. Nie mógł jednak całkowicie odciąć się od żydowskich korzeni (...). Za Żyda uważały go władze radzieckie, społeczeństwo polskie i wielu towarzyszy partyjnych” (s. 33).

Kolejny rozdział, „Zawodowy rewolucjonista 1929–1939”, opisuje kolejne szczeble kariery i doświadczenia młodego Zambrowskiego – m.in. naukę w Międzynarodowej Szkole Leninowskiej w Moskwie, działalność w kierownictwie Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej i młodzieżowej Komunistycznej Międzynarodówce, szczególnie samokrytyki („spowiedzi komunisty”), którą zmuszony był złożyć w 1936 r. w Moskwie, a także jego doświadczenia z polskim aparatem represji. W niewielkim stopniu udało się ustalić wpływ likwidacji KPP na poddanego silnej radzieckiej indoktrynacji Zambrowskiego – „Wydaje się, iż mógł mieć pewne wątpliwości, ale raczej nie okazywał ich na zewnątrz” (s. 117).

W rozdziale trzecim, „Wojenne losy 1939–1944”, autor zaprezentował historię polskich komunistów w ZSRR, w warunkach braku własnej partii i uznanych liderów oraz – być może nade wszystko – nieufności ze strony władz WKP(b). Zambrowski, który bezskutecznie stara się o ponowne przyjęcie do partii bolszewickiej, powoli buduje swoją pozycję – najpierw jako urzędnik w Baranowiczach po ataku Niemiec na ZSRR ewakuowany bez przydziału, wreszcie jako politruk w Wojsku Polskim. W rozdziale tym zamieszczono wiele cennych informacji na temat codziennych trudności i życia powszedniego polskich komunistów w ZSRR.

„Budowniczy Polski Ludowej 1944–1948” to tytuł czwartego rozdziału książki. Autor przedstawił tu koleje tworzenia i umacniania potęgi PPR jako partii władzy z perspektywy jednego z jej twórców. Szumiło kreśli sylwetkę Zambrowskiego – kierownika Wydziału Organizacyjnego KC PPR, członka BP KC PPR i kierownika Sekretariatu KC – jako zręcznego i sprawnego organizatora nadającego ton obradom, w których uczestniczył, i mającego znaczny wpływ na treść i charakter podejmowanych decyzji, szczególnie na politykę kadrową. Jak podkreśla Autor – od wiosny 1945 r. „był już Zambrowski jednym z kilku najważniejszych członków kierownictwa PPR, faktycznie prawą ręką Gomułki w zarządzaniu aparatem partyjnym” (s. 187). Był również jednym z głównych inspiratorów i organi-

zatorów walki z PSL (s. 197), a także „referendum” w czerwcu 1946 r. i „wyborów” do Sejmu Ustawodawczego 1947 r. (s. 199–202). Pośród wielu innych funkcji – także państwowych, które pełnił – należy wymienić przewodniczenie (w latach 1945–1954) Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym – ważnym i bardzo opresyjnym instrumentem wdrażania stalinowskiej „odgórnej rewolucji”. Autor podkreśla, że Zambrowski – jako twórca i zwierzchnik tej instytucji – „(...) ponosił osobistą odpowiedzialność za represje stosowane wobec kilkuset tysięcy obywateli Polski Ludowej” (s. 225).

Rozdział piąty – „W ekipie Bieruta 1948–1956” – miał na celu ukazanie czytelnikowi udziału bohatera książki w walkach personalnych w ramach rozprawy z „odchyleniem prawicowo-nacjonalistycznym” oraz jego roli w usunięciu Gomułki z funkcji sekretarza generalnego PZPR. To wówczas Zambrowski osiągnął apogeum swoich wpływów politycznych. Jako członek Biura Politycznego KC, partyjnego „Olimpu”, cieszył się licznymi przywilejami i – jak udokumentował lubelski historyk – nader chętnie z nich korzystał (s. 305–312).

W szóstym, najobszerniejszym rozdziale, „Przywódca »puławian« 1956–1964”, badacz – ponownie podkreślając umiejętności organizacyjne Zambrowskiego – przedstawił jego działalność na szerszym tle polskiego października z dramatyczną kulminacją podczas konfrontacji słownej z delegacją radziecką z Nikitą Chruszczowem na czele w październiku 1956 r., opisał wpływ Zambrowskiego na przywrócenie do władzy Gomułki, udział w walce o władzę pomiędzy frakcjami, wreszcie upadek polityczny usankcjonowany zmuszeniem do odejścia z BP w 1963 r.

Tytuł rozdziału zamykającego książkę – „Bankrut polityczny” – trafnie charakteryzuje sytuację przedwcześnie emerytowanego komunisty w ostatnich kilkunastu latach życia. Na okres ten przypadła tzw. nagonka antysyjonistyczna, w ramach której partyjna propaganda obciążała Zambrowskiego (oraz innych działaczy pochodzenia żydowskiego) odpowiedzialnością za „błędy i wypaczenia” stalinizmu. Podejrzewano go również o powiązania z kręgami opozycyjnymi. Doprowadziło to do utraty przez Zambrowskiego legitymacji partyjnej. Próbował wówczas bronić zarówno własnych dokonań, jak i „dobrego imienia” przedwojennych komunistów („sekiarskiej żydokomuny”, jak nazywali ich pezetpeerowscy krytycy), podkreślając łączność między KPP i PZPR (s. 471–473). Wiele miejsca poświęcono omówieniu *Refleksji komunisty na temat polityki PZPR*. Dokument ten był wyrazem ewolucji poglądów politycznych Zambrowskiego oraz jego wizji ustrojowych, skłaniającego się wówczas ku rozszerzeniu „wewnątrzpartyjnej demokracji” (s. 474–476). „Stary komunista poddawał w nim ostrej krytyce represje wobec robotników, cenzurę, fasadowość sejmu, brak swobód obywatelskich itp., czyli elementy systemu, które na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych sam gorliwie wcielał w życie. Dawny gorący zwolennik kolektywizacji wstawał się za rolnikami indywidualnymi. Ponadto wyraźnie sympatyzował z KOR” – zauważył Szumiło (s. 475).

Monografia lubelskiego badacza jest znakomitym, niezwykle rzetelnym dziełem naukowym, kopalnią szczególowej wiedzy nie tylko o Zambrowskim i jego najbliższym otoczeniu, lecz także o okresie historycznym, na który przypadła jego aktywność. Wielką zaletą pracy jest zdolność Autora do prowadzenia wyważonej narracji i umiejętność zachowania dystansu wobec politycznych i życiowych wyborów opisywanych postaci. Szumiło bardzo zręcznie posługuje się partyjną nowomową, starając się, z dużym powodzeniem, przedstawić racje i argumenty polskich komunistów obiektywnie i bez emocji.

Być może właśnie nadmierne zdyscyplinowanie Autora jest największym mankamentem książki. Słabiej przygotowanemu czytelnikowi zabraknie nieco jego własnych sądów, ocen, pogłębionych refleksji czy interpretacji. Niektóre niejednoznaczne wypowiedzi i poglądy Zambrowskiego (dla większej przejrzystości tekstu warto byłoby wydzielić cytaty) aż proszą się o rozszerzony autorski komentarz. Dotyczy to m.in. takich kwestii jak komunistyczne kontrowersje wokół znaczenia AK (s. 182), zwalczanie przez Zambrowskiego „sekiarstwa” wśród aktywistów PPR (s. 190), jego stosunek do powojennych kadr wywodzących się z dawnej KPP (189–190) czy opinia jakoby PPR nie była partią prawdziwie komunistyczną (s. 191). Nierzadko zamiast kompetentnego komentarza czytelnik otrzymuje precyzyjne dane statystyczne dotyczące składu osobowego, wykształcenia, narodowości czy stażu członków aparatu partyjnego oraz kadr kierowniczych PPR.

Fascynująca biografia Zambrowskiego pozostawia sporo znaków zapytania, obok szczegółowych – m.in. o wspomniany już stosunek do rozwiązania KPP, stopień jego własnej inicjatywy przy działaniach represyjnych w pierwszych latach po wojnie, prawdziwy pogląd na październikową „odnowę” 1956 r. – jeden fundamentalny: w jakim stopniu postać ta kształtowała polską rzeczywistość, a w jakim była jej wytworem. Szumiło zastanawia się, „(...) dlaczego z posłusznego i wytrwałego wykonawcy polityki stalinowskiej [Zambrowski] przedzierzgnął się w jednego z czołowych zwolenników liberalizacji systemu” (s. 359). Nie znajdując na to pytanie jednoznacznej odpowiedzi, wskazuje jedynie na jego chęć partycypowania we władzy i „popłynięcie z prądem”, nie wykluczając wszakże u niego „pewnej refleksji nad okresem stalinizmu” (s. 360).

„Do końca życia pozostał »wierzącym« komunistą, w pełni przekonany o generalnej słuszności idei, której służył przez 53 lata” – czytamy o Zambrowskim w „Zakończeniu”. „W bilansie jego dokonań jednoznacznie przeważają ciemne karty” – ocenia historyk, podkreślając jednak, że nie był on postacią jednoznacznie negatywną (głównie ze względu na wkład w przełom 1956 r.). Autor nie wyklucza zarazem, że gdyby Zambrowski umarł kilka lat później, mógłby przyłączyć się do obozu „Solidarności” (s. 484).

Bibliografia

- Eisler J., *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.
Elity komunistyczne w Polsce, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Warszawa–Lublin 2015.
Lesiakowski K., *Mieczysław Moczar „Mietek”*. *Biografia polityczna*, Warszawa 1998.
Łepkowski T., *Kilka uwag o historycznej biografistyce*, „Kwartalnik Historyczny” 1964, nr 3, s. 711–716.
Sobór-Świdarska A., *Jakub Berman. Biografia komunisty*, Warszawa 2009.
Szumiło M., *Antoni Wasyńczuk 1885–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk*, Lublin 2006.
Szumiło M., *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*, Warszawa 2007.
Torańska T., *Oni*, Warszawa 1997.

